

**Харлан О.В. «Щоденник з подорожі на Запорозжя»
С.А.Таранушенка як джерело архітектурно-мистецтвознавчих
досліджень Дніпропетровщини // Праці центру пам'яткознавства.
Збірник наукових праць. Вип. 20. – К., 2011. - С. 183-194**

У роботі представлено архівний документ, автором якого є відомий український мистецтвознавець Стефан Андрійович Таранушенко. В ньому висвітлено результати рятувальних досліджень сакрального мистецтва Дніпропетровщини 1928 року.

В работе представлен архивный документ, автором которого является известный украинский историк искусств Стефан Таранушенко. В нем говорится о результатах спасательных исследований сакрального искусства Днепропетровщины 1928 года.

В 2004 році під час роботи в архівосховищах Києва автором даної публікації було виявлено цікавий документ, що зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Це щоденник відомого мистецтвознавця Стефана Таранушенка, написаний під час поїздки науковця в липні 1928 року до Дніпропетровщини (точніше на Новомосковщину, територія колишньої Самарської паланки Вольностей Запорозьких).

Стефан Андрійович Таранушенко (нар. 21 грудня 1889 р. в м. Лебедин Харківської губ. – помер 13 жовтня 1976 р. в м. Київ) з 1910 року навчався на слов'яно-російському підвідділі історико-філологічного факультету Харківського університету. За дипломну роботу „Іконографія українського іконостасу” молодий вчений отримує золоту медаль. Після закінчення навчання Таранушенко залишається на кафедрі історії і теорії мистецтв, де з захопленням займається вивченням українського народного мистецтва.

З 1918 року Стефана Андрійовича обрано доцентом історико-філологічного факультету. Трохи пізніше – з 1920 році він викладає в Українському інституті суспільних наук в Полтаві і у Харківській академії теоретичних знань.

В 1924 році вчений захищає дисертацію, після чого очолює сектор мистецтв і керує аспірантами, викладає у Харківському художньому музеї.

Щороку С. Таранушенко організовував експедиції по Лівобережній Україні, під час яких досліджував житлову та культову архітектуру, твори декоративного мистецтва. Разом зі співробітниками Музею українського мистецтва Стефан Андрійович збирав експонати для фондів музею. Більшість досліджень було проведено на Слобожанщині, результати цих робіт друкувалися в наукових працях: „Старі хати Харкова” (1922 р.), „Покровський собор у Харкові” (1923 р.), „Мистецтво Слобожанщини” (1928 р.), „Лизогубівська кам'яниця у місті Седневі” (1932 р.).

Під час експедицій вчений зі своїми помічниками та учнями виконував обміри пам'яток архітектури, фотографував мистецькі твори в церквах та монастирях. З 1923 по 1932 рік вчений збирає величезний архів з описів, фотофіксацій, аналізу пам'яток народного будівництва. Та нажаль, невдовзі, у жовтні 1933 року

Таранушенка звинувачено в українському націоналізмі й заарештовано. Його було засуджено на 5 років, без дозволу повернення на Україну після закінчення терміну заслання.

Лише через 20 довгих років Стефан Андрійович повернувся до Києва. На щастя величезний архів (принаймні більшу його частину) вченого вдалося зберегти після його арешту. Тому повернувшись на Україну митець присвячує дослідженню українського мистецтва й опрацюванню колишніх експедиційних пошуків більшу частину свого часу.

5 вересня 1958 року С.А.Таранушенка повністю реабілітовано.

Навіть після виходу на пенсію у 1963 році дослідник продовжує наукову роботу. В 1976 році нарешті надруковано монографію, у якій вчений висвітлив результати своїх досліджень, проведених під час численних експедицій Лівобережжя. Над цією роботою Таранушенко працював майже 50 років, навіть численні заборони й перепони не завадили митцеві довести справу. „Монументальна архітектура Лівобережної України” відразу стала помітним явищем в українській мистецтвознавчій науці, залишаючись актуальною на довгі роки. Цього ж 1976 року 13 жовтня вченого не стало. Його поховано на Байковому цвинтарі.

За своє нелегке життя Стефан Андрійович Таранушенко опублікував понад семидесяти наукових праць присвячених народному мистецтву та архітектурі України. Як вказувалося вище, архів вченого зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (м. Київ). Там же знаходиться і вищезазначений документ.

Фрагменти з документу вже друкувалися автором статті [1], але джерело заслуговує на повне висвітлення. Тож користуючись нагодою, вводимо до наукового обігу «Щоденник», зберігаючи первинний текст.

Представлений документ являє надзвичайно цікаве джерело для архітекторів, істориків і мистецтвознавців Катеринославщини. Він розкриває деякі цікаві фрагменти творчого шляху відомого мистецтвознавця на теренах нашого рідного краю.

Щоденник являє собою невеличкий зошит з пронумерованими сторінками, рукописним текстом та прорисами від руки. На 24 сторінках викладено нотатки перебування та досліджень мистецтвознавця з 21 по 26 липня 1928 року. За п'ять днів (21-25), які С.Таранушенко перебував у Новомосковську, мистецтвознавець разом зі своїми помічниками Дмитром, Федьком та Жолтовським, вивчали дерев'яну Троїцьку соборну церкву в м. Новомосковськ, дерев'яну Успенську церкву в передмісті Новомосковська (с. Воронівка), хати Новомосковська та Воронівки, а також споруди Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря поблизу Новомосковська (Миколаївський кам'яний собор). 26 липня група дослідників виїхала до Дніпропетровська, де відбувалася зустріч з Дмитром Яворницьким.

Обміри та результати досліджень двох дерев'яних церков, згаданих вище, опубліковано С.Таранушенко в монографії [2]. Та в наведеному документі представлено всі робочі моменти мистецтвознавчих розвідок: робота з місцевими мешканцями та церковниками, обміри пам'ятки, збір іконографічних джерел та інш.

Дуже цікавий опис внутрішнього вбрання та начиння Троїцького собору (більшість не збереглася), його конструктивних особливостей, мистецьких

властивостей дерев'яних прикрас. Дуже важливі моменти опису міркувань автора з приводу метроритміки та пропорційного аналізу споруди собору.

Опис деталей та загальної композиції Воронівського храму – має унікальне значення для мистецтвознавчої науки, оскільки ця споруда не збереглася до нашого часу. Завдяки фото виконаним Павлом Жолтовським (відомим, пізніше, українським мистецтвознавцем, саме його згадує С.Таранушенко серед своїх помічників) та аналізу Стефана Таранушенка, тепер є можливість уявити якою була церква.

Цікавим джерелом є опис завершень Миколаївського собору (їх теж знищено під час перебудови собору в кінозал) в Самарському монастирі.

Автор щоденника збирав різні етнографічні матеріали для архіву та експозиції Музею красних мистецтв і старожитностей Харківського університету (на збереження бралися найбільш цінні у культурному відношенні речі). В документі представлено список термінів новомосковського золотаря, якого відвідав мистецтвознавець, прізвища місцевих мешканців, які допомагали у розшуках старовини і багато інших важливих матеріалів.

На наш погляд, архівний документ представляє надзвичайний інтерес не тільки для Дніпропетровських науковців, але і для дослідників діяльності та життєвого шляху цікавого й непересічного науковця української мистецтвознавчої школи - Стефана Андрійовича Таранушенка.

Додаток

„Щоденник з подорожі на Запорозжя (Новомосковськ). Липень 1928 року. 24 аркуші” [3].

(С.1) 21.VII. 1928. Троїцький собор. З розповідів старих людей виявилось, що 1887 р. старий собор було зовсім розібрано і закладено нові підмурки, а за проханням поміщика Алексеева до царя і за участю якоїсь археол. Установи дозволили побудувати в центрі міста дерев'яну церкву з збереженням всіх старих особливостей. Проте по оповіданням будівництва не йшло добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруса квадратів і дуже товсті (20-27 см). Всі старі зазначають, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була „стіжком”, що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало забруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбірали, мітили і виносили на гору.

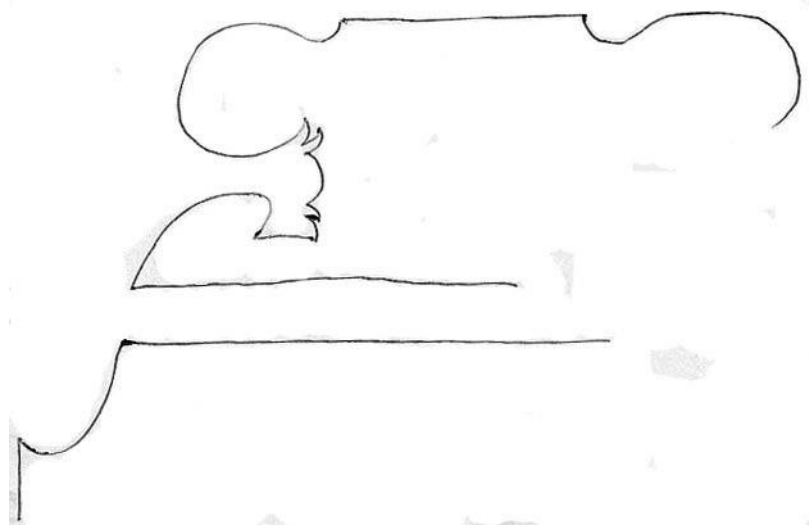
Огляд техніки – дуже чистої, надзвичайно правильної і тому дуже сухої і скучної, форми „арок” переконали, що дійсно від старого собору тут мало що лишилося. Обміри плану виявили теж велику його правильність і сухість.

(С.2) Перевірка стін показала, що вони – „по отвесу” – чого в старих цер. техніках ніколи не бувало.

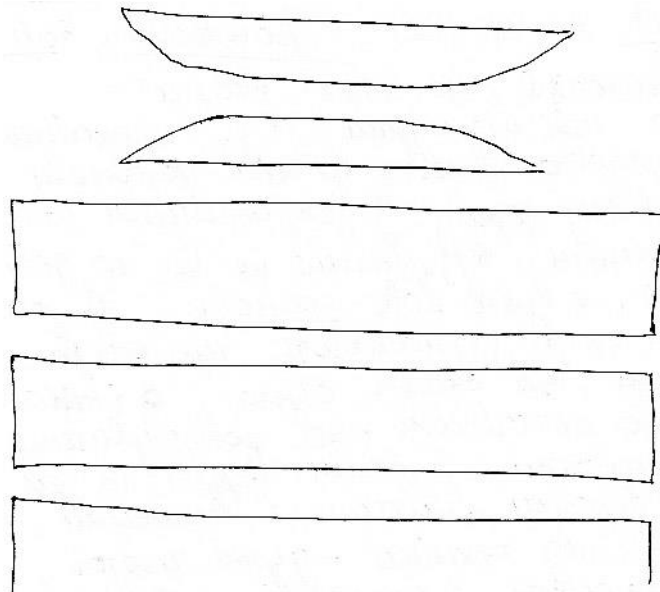
Внутрішність: Центр – квадрат. На висоті другого (верхн.) бруса четверик переходить у восьмерик, короткими одвітками, що знизу закінчуються плесковатим ▽. Верх стін обв'язано зв'язками, що лежать близько стін. Далі йде залом з прямокутними короткими і трапецоподібними великими сторонами. Залом зроблено цілком рівно, гладко, чисто і сухо. 1^й восьмерик, освітлений 4 великими вікнами, що поставлені внизу восьмерика. Восьмерик вгорі має кругом зв'язки. 2^й

залом побудовано за тим же принципом, що і перший, але він довший і кут залому його мабуть близько до 1го. Його восьмерик має теж не рівні сторони (1:2). Здається він невисоким почасти навіть присадкуватим. Він має 4 вікна і плоский великий плафон. З легким карнизи ком. Загальна тенденція – ширина і „тяжу тости” ніякої.

(С.3) Три арки складаються з 2^х брусів, з них нижній обшито шальовкою
Арки широко спонукають центр боками

Четверть вівтарна:

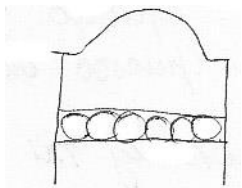

Західні кутки мають внизу „хори”, дуже немочні

(С.4) Значно більш тягнуто рукава хреста. Низ стін вище дуба має форму 6-гранника, що плоскими трикутниками маленькими, а над ними коротенькі стінки, що мають внизу в плоскості стіни зв'язку профільовану викруткою та поличками.

Зв'язки мають стінки короткі пд. і пн. залом. Залом запирань непомітно починається зі стін він круто підтягується вгору не багато звужуючи зруб стін. Його короткі стіни прямокутні, довші трапеції. Восьмерик невисокий. 2^й залом різко звужує башту, він близько вдвоє довший. Його короткі стінки слабо, але звужуються. Верхній восьмерик грає відносно стін (1:1^{1/2} наблизко) вгорі має зв'язки

кругом, теж як і центр має широкий плафон. З пд.-захід і пн.-зах міжрукав'ями сполучається арками.

4 восьмериках по 4 вікна. В зах. стіні вгорі кругле, а нижче

(С.5) Нижчі за всі попередні міжрукавні башти – найбільш вдалі по пропорціям. Особливістю їх конструктивною являється те, що в них вриваються центральний зруб що закінчується дуже невдало вгорі перерізаючи залом і нічим не закінчуючись перехід до залому в арочки.

З рукавними зрубамі ▼ що переходять безпосередньо в залом. Залом його короткі сторони мляко й непомітно дуже круто заломлено. Восьмерик перший просторий освітлено 2 вікнами його верх має кругом зв'язки. Стіни не мають зв'язки лише в одному надвірному кутку. 2^й залом вдвоє довший переходить у верхній восьмерик з 4 вікнами. Він теж губить висоту. Над ним підноситься третій залом закінчений маленьким плафоном.

Внизу в стінах тут 2 вікна.

(С.6) Фасад. Визначається загальним грузькістю, що особливо підкреслюється (розлогими сводами, притвором, горизонт. пояси) горизонтальною обшивкою, короткими прямими заломами (1^{шт}), широкими восьмериками, що поступово зменшують висоту в напрямку до верху і важкими фальшивими ліхтарями.

Проте все ж східний фасад – значно стрункіший.

Єдине, що надає цікавості цій церкві, це - її 9 верхів з яких найнижчі під дах і відповідно мають стіни найнижчі, та восьмерик, 2^й залом дорівнюють вершу 1го восьмерика рукавів хреста.

Але центральна баня замало підноситься над рукавами хреста, і зі всіх майже точок вона закрита.

Найкраща точка – подіагоналі. І дуже неважна прямо по осі.

Карнизи – скучні. Можна бачити максимум 8 главок та їх частин.

Словом, на фасаді відчувається цікава ідея – слабо виконана.

(С.7) В церкві хороший іконостас (біле з золотом), або точніше три іконостаси. Живопись здебільшого переписана, але кілька ікон не цілком замазані (Центр. Мадона С-ая Богор. Цікава Давид-Христос: Церква Невіст).

4 різьбі елементи рококо і мідяні сосульки.

Вівтарик іконостас пізня агніровка («Отче наш» та «Вірую»).

Підплащаничн. ящик дбрий – срібло з золот. кахлею.

2 різьблені хрести 1826, 1844 р. (Христос -...).

Прехороший Христос на золотому тлі в пд. зах. рукаві. В північному і йому парна Микола, але перемальована.

Ікона в дер. Золотом шаті Бм. Казаком «писаль Івань Норнецкій 1769 года».

Хорогве: Сія хоругва сооружена заперевалянскими молодцами старанием Кондрата Бондаренко 1902.

(С.8) 21.VII 1928 Новомосковск. Передмістя Воронівка (вечером). Церква має нову дзвіницю і перебудову західного рукава. Певно змінено також обшивку (горизонтальна), а також дахи. Внутрішність же добре зберегла стару структуру. Вона має два восьмерики і вгорі закінчається зрізаною пірамідою високо тягнутою. Оформлення всередині взагалі дуже добре. Непогані «арки» лише з'єднуючи бруси повирізувано. Зв'язки профільовані, але без різьби. Знято знімаю фасада з пд.-сх. Точки.

22. VII 1928. Новомосковськ ранком відвідали Самарський собор, мурований. Його центр – квадрат, перекрито парусами та восьмигранним барабаном. Рукава перекрито коробом откритим в центр. Фасад, знято двічі. Дзвіниця ампірові, низ чотирихкутний з рустами колонками і фронтонами, має проход-браму через низ, а два верхні поверхи – циліндричні і закінчуються шпилем.

(С.9) Розшукали у Махна Миколи Йосиповича фотографію старого Новомосковського собора. Безперечно новий далеко відбігає в пропорціях. Коли стати на точку, з якої знято цю стару церкву, орієнтуючись на низ, то верхи виглядатимуть цілком інакше.

Хлопці доміряли хату, що розпочали мірять 20го і яку я одібрав, бо йшла усилено зпуск точок у банях

Жолтовськ проявляв

Сьогодні, крім Самари, я перезняв стару фотографію, і наново в церкві.

Ковальчук Ф. 20/VII Ув'язав плани вівтарів і наложив восьмерики трьох верхів

21/ VII Спускав висоти двох бань і наложив план крім центра

20/ VII Спускав точки в центрі

19/ VII Міряли план

18/ VII Провіска...

(С.10)

(С.11) 23/ VII 28. ... Де продився - Кам'янка – Єлизаве.

Подгородня | Н. Николаївка

Обухівка | Крестополля

Спаське | Прав. берег Дніпра

Петриківка | Дніпро-рен. Район

Чаплинка

(С.12) 23/ VII Перекрій попередніх двох башт і для тих ... і побудовано одну башту для П... Федька.

Два перекрої побудував і план хати. Дмитро вранці брав проміри за фотографував 3 хати і проявив їх Павло...

Були у золотаря...

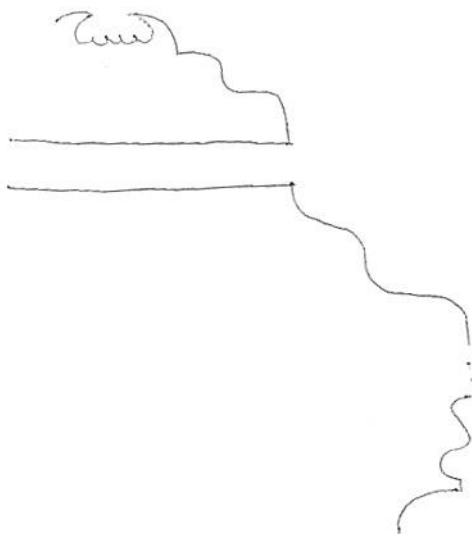
24/ VII Новомосковськ. Закінчив Федько міряти центр і викреслив подовжни перекрій двох башт.

Купив і відправив до Х. 4 глечика, 2 миски і качку.

Послав міряти ц. Воронівки, що її і почали.

Зняв у ц. Хрест великий (здається $1^{1/2}$ довжини в вишину) 1791 р., маленький, та дароносицю.

Церква в центрі витягнута восьмигранна з дуже короткими кутковими сторонами. З рукавами він сполучається арками, зтягнутими двома брусами; Бруси – неросжаті. Рукава в центр входять деревинами через одну. З входа в центр зразу дві і центр і обидва рукава.

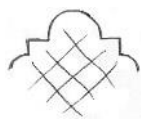

Арки добре нарисовані і багато додають стрункості.

(С.14) Вгорі стіни зтягнуто зв'язками. Зв'язка понад довгими стінами лежать близько і з-за них видно виходять з стіни. Короткі ж лежать далеко від стін. $1^{\text{ш}}$ залом в широких стінах гладко і гостро підіймаються вгору. В коротких стінах боки мають заглиблення і вони взагалі утворюють накрущену криву площу. Короткі площі звужаються небагато. Восьмерик невисокий супроти прольоту ширини. Верх восьмерика зтягнуто зв'язками, як і в стінах. Вікна при основі четверо. Другий залом вдвічі довший за $1^{\text{ш}}$ і мабуть рівний $1^{\text{мв}}$ восьмерику. Його короткі стіни – прямокутники. А довгі стіни різко звужуються і $2^{\text{ш}}$ восьмерик вже стіни має $1:1^{1/2}$ відношень. Цей восьмерик низьким здається він має теж 4 вікна. Над ним короткий, некрутий залом і далі зрізана піраміда з денцем. Останні дві часті здається мають каркас і вироблені з прибитих до каркасу дошок.

Цілий низ, мимо певної сухості в гранях, дуже тягнутий. Причому високість низ стін з $1^{\text{м}}$ заломом і сам верх особливо підкреслюють.

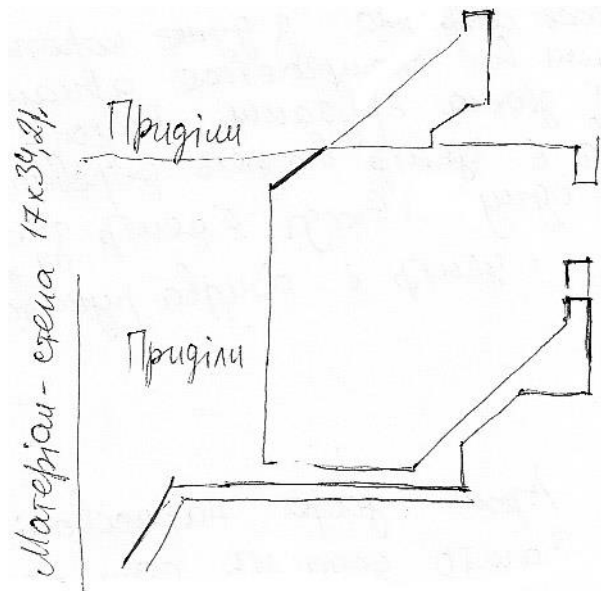
(С.15) Бокові рукава (крім західного, перебудовано). Коли стоять в них здаються нижчими, ніж коли на них дивитися з центра, або протилежного рукава (арка сильно підвищує ... хвилястою загостреною лінією). Перекрито рукав коробчастоподібним склепінням, в нього вривається похила площа з піддвірної стіни і короткі трикутники коротких стінок шостигранника плану. Довжі стіни мають

вікна в 2 яруси, а над дверима

Вікна – прямокутні, двері також.

Стіни в рукавах мають ясно виявлений нахил стін до середини, а центр – дуже мало

Крито плескою стелею, низькі

(С.16) Зовні церква сухвата і скучновата. Стрункість низу скрадають притвори. Скучні особливо верх восьмерика та глухий широкуватий лихтар. Не додає гарного і горизонтальна гладка обшивка, скучні пропорції вікон. Можливо пізніші круглі вікна теж надають до певної сухості. Взагалі, внутрішність далеко цікавіша.

Обшивка: низ (менше метра) простовічна, а вище позелена.

(С.17)

Байцман – кусачки

Хлапцанки – плоскогуб

Бекцанки – круглоб

Цейзен –

Басьма – форма шаблон

Табер – після натілка обролля

Грабштухель узької лінії

Бавштихель широкої лінії

Поліреза – сталльні поліровальні інструменти

Пунцін – ударник

Лобзик

Срубстак – тиски

Калнець

Фифка, фатка

Кепфарник – Керник – пробивач дірок

Корцанка – пінцет

Обцелідра – ремінь для витирання поліреза

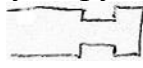
Одбар, обділ – сірчані з відбою

Прирочь – мідь, срібло і бура в вуглі

Чистка Красберст – мірка д міді

Шальки – віси

Єнгус – форма куди вливають розпл. срібло

(С.18) Хати: Найновіші – глиняні з масою соломи, криті соломною й очеретом. Старіші (літ 30) будиночки – криті гонтою, але на них мода скоро пройшла. Найстаріші будови, оповідають були рублені. На Воронівці зустрів комору рублену з недуже товстого дерева; замок:

Більшість же хат – на стовпах, верх, кілька вінців – окіп рублено з великими підкосами. І на причілку дах сильно винесено на останніх стінах крокви, - до підкрової прямо пришиті. Часто зустрічаються хати, що дах у них підперто стовпами (див. фотогр.) і іноді він значно вище хати що осіла, тоді одержується ніби піддашок зашито вгорі шальовкою. Криється хата з острішками на кутах, має майже завжди вгорі відокремлений гребінь.

Часто верхи доволі високі. В одній хаті (золотаря) хата має подвійне вікно, як на галицько підміських хатах. Новіші хати іноді бувають двоспаднеті.

Вікна, звичайно, великуваті. Обмазані, білені з синькою.

(С.19. листочок 7×10)

Форм собора

Протод'якон Соборн. Білановський Григорій Степанович
Микола Йосипович Махно Січова вул. Новомосковськ

(С.20. листочок 7×10)

Цікаві церкви:

Орловщина

Скит

Вескресенівка (закреслено)

Піщанка

Воскресенівка

Перещепино

Ігринь-Одинковка

(С.21)

Наличники – „ампірові” – з піврозерами та трьорукі.

Знімка старого собора у Костиця

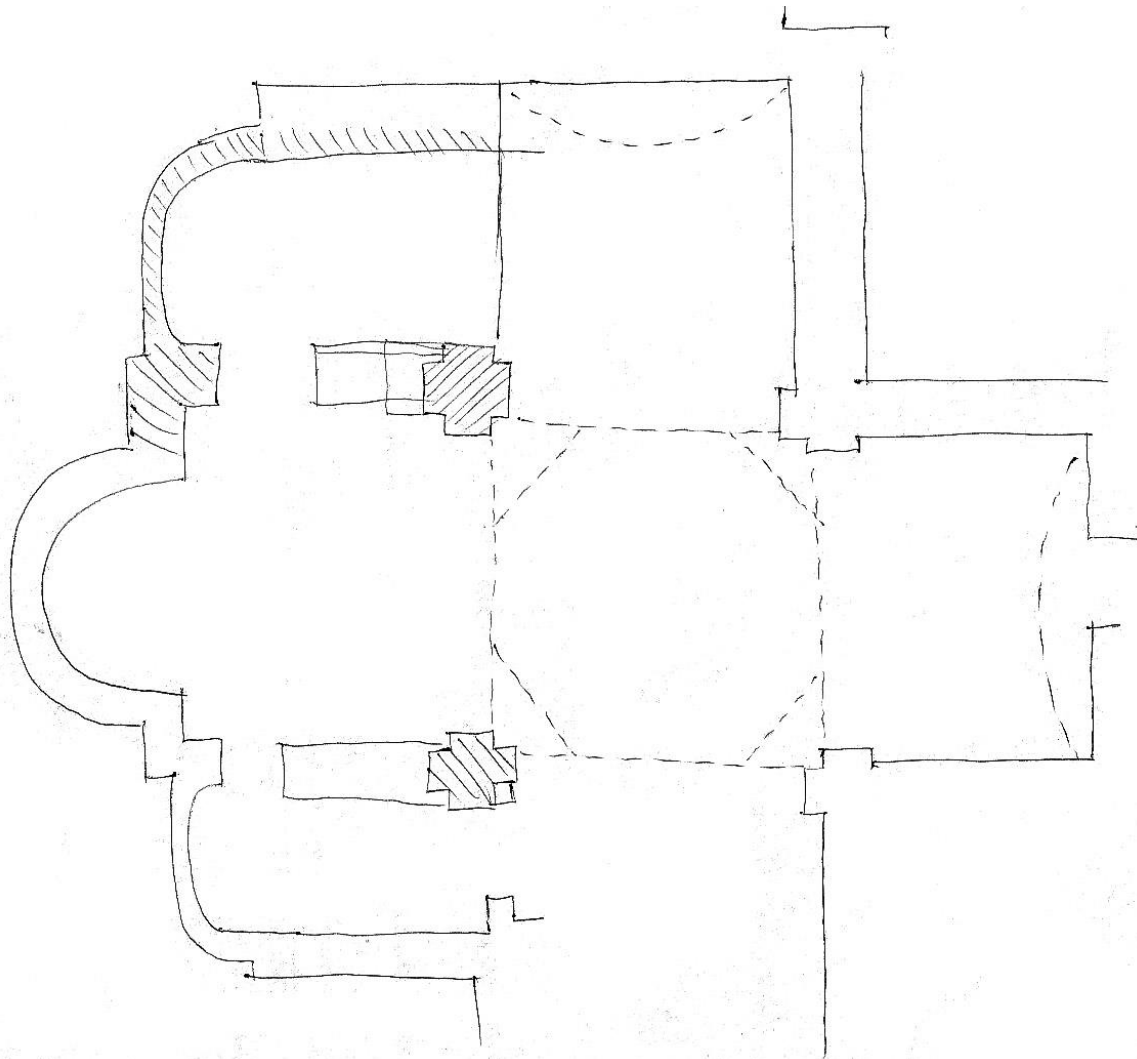
Дзвіниці Краснощокова

Алексеев – генерал: по іменн указу

(Пихуш) Пику – підрядчик. Майстера головного убило під час роботи.

Вінець зводили по остаткам Старого, бо без цього її / не могли вивести і Махно твердить, що майстри з трудом справлялись з завданням. Його дядько був ризарем. Були тертя між духовенством і титарем. Духовенство хотіло мурований. Будували років три.

(С.22)

Дзвін. 1828

1782 Церква

(С.23) Вівтар має форму чотирьохкутника з апсидою. Апсида крита конхою, а чотирьохкутник коробом.

Приділи перекриті складним склепінням, в основі короб. пд–пн, зісходу йде конха і розпалубка від арки, що сполучає приділ вівтаря. Зовні вівтар крито просто коробом з врізкою від вівтарної стіни. Так само коробом крито рештки рукавів. Центр-квадрат арками і 4 плоскими парусами переходить в рівносторонній восьмимерик, над вікнами він має поясок і вгорі закінчується гранчастим склепінням. Баня нахрест, пілони стягнуто тирами залізними.

Зовні ліхтар дерев'яних примітивний.

В церкві – рококо (парадного) дарохранительниця в кілька ярусів і кріселки двох панів (як оповідав монах) було вивезено гарбу повну (так, що ледве коні повезли).

В трапезній мурованій є бібліотека, архів і тут ще кілька мідних чеканених (рококо і ампір) іконних шат, два хрести кіпарисові різьблені низькі. – В церкві хороший іконостас

(С.24) і кілька дуже хороших (18 в.) ікон, а одна московського письма (Микола). З Українських найбільш цінна – Богородиця (коронована з віночком) прекрасного декорованого письма – в Кіоті, в церкві на стіні.

Дуже добрий «Коц» з великими квітами на кофейному тлі.

В церкві чимало народних пізніх геометричних килимів – загалом, монастир потребує перегляду майна і певну частину його необхідно взяти під охорону і обліка, або до Музея...

...Закінчено побудування наземного плану у с. Воронівка і взят обміри висот;

26.VII. 1928 Видано Федькові 1 крб. | Виїхали з Новомосков.

---- Дмитрові 2 крб. | до Дніпропетровська в 6 г. ран.

Виїхали з Дніпропетровська до Кременчуга в 1 г. дня пароплавом

- Був у Яворницького, розповів йому про Самарський собор (Приходив Суслов) і намітили мірять: Перещепину, Петриківку:

Третю Воскресенівську просив вислати обміри Кодацької церкви.

Джерела:

1. *Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упорядн.: І.Голуб, О.Харлан. – Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008. – 32 с.*

2. *Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.*

3. *Таранушенко С.А. Щоденник // Відділ рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського // Ф.278, № 1351. – 24 арк.;*